

ky

ІСТОРІЯ

В ШКОЛІ

КАДІ
ЧИТАЛЬНИЙ ЗАЛ

№6
червень
1999

Полтавський
краєзнавчий
музей

НАУКОВО – МЕТОДИЧНИЙ
ЖУРНАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ

ІСТОРІЯ В ШКОЛІ

№ 6'99

Науково-методичний журнал. Індекс видання 74654. Виходить щомісяця.

Свідоцтво про державну реєстрацію — серія KB №1376.

Засновник і видавець: Видавництво «Етносфера» 252035 м. Київ, а/с 59,
т. (044) 276-88-29.

Виданню часопису сприяють:

Творча спілка вчителів України,
Міжетнічна педагогічна асоціація України,
Інститут педагогіки АПН України,
Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова
Інститут історії України НАН України
Київський міжрегіональний інститут удосконалення вчителів

Редакційна колегія:

Володимир Абаїмов
Роман Аришкевський (Луцьк)
Юрій Войцеховський (шеф-редактор)
Дмитрій Злешко (Мюнхен)
Людмила Калініна (Луганськ)
Борис Кобзар
Омелян Коваль (Брюссель)
Фелікс Левітас

Микола Литвин (Львів)
Ольга Малій
Петро Панченко
Павло Полянський
Олександр Ресат
Владислав Анджей Серчик (Варшава)
Володимир Сотиченко
Геннадій Стрельський
Федір Турченко (Запоріжжя)
Рафаель Шамелашвілі
Галина Швидько (Дніпропетровськ)

© «Історія в школі» 1999

Зміст

✓ <i>Університет знань.</i>	
✓ Петро Брицький. Політичні ідеї та рухи в Україні у другій половині XIX ст.....	2
✓ Анатолій Коцур. Українська ідея початку XX ст. та її перші речники.....	7
✓ Петро Панченко. Анархістсько-селянський рух — махновщина — в контексті сучасної вчизняної історії.....	11
<i>Творча майстерня.</i>	
✓ Володимир Комаров. Питання економічної освіти дев'ятикласників на уроках історії України (друга половина XIX ст.).....	14
✓ Віталій Дробиш. Класифікація політичних партій в курсах шкільних історичних дисциплін.....	19
<i>Біля класної дошки</i>	
✓ Людмила Ланчуковська. Історія України: завдання, запитання, тести та дидактичні матеріали. Тема: Україна в добу національно-визвольної війни та Гетьманщини (сер. XVII — кінець XVIII ст.).....	22
✓ Анатолій Булда. Методичні матеріали до викладання історії України в 7-му класі. Урок №3: Виникнення землеробства і скотарства, Трипільська культура.....	25
<i>Погляд з даху</i>	
✓ Віктор Пирожейко. Принцип історизму в соціальних дослідженнях: перспективи нового розуміння.....	28
<i>Кабинет історії</i>	
✓ Геннадій Стрельський. Діячі України доби національно-визвольних змагань (1917—1920рр.). Біографічний словник (Т—Ф).....	33
<i>Кабинет правознавства</i>	
✓ Нонна Бессараб. Урок: Охорона майнових прав громадян України.....	38
✓ Володимир Абаїмов. Урок: Цивільно-правові угоди.....	40
<i>Народознавчі студії</i>	
✓ Петро Круль. Становлення рогової оркестрової музики в Україні.....	42

Володимир КОМАРОВ,

Криворізький державний педагогічний університет

ПИТАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ ДЕВ'ЯТИКЛАСНИКІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (друга половина ХІХст.)

Ця стаття є продовженням висвітлення досвіду автора з питань економічної освіти школярів на уроках вітчизняної історії, який до певної міри вже знайшов відображення на сторінках журналу «Історія в школі» (1998, №1. С.14—18; №10. С.14—19). На цей раз мова піде про особливості економічної освіти дев'ятикласників під час вивчення вітчизняної історії другої половини минулого століття. Вказаний період характеризується доволі значними складнощами в економічній освіті. Справа в тому, що саме в цей час проходить швидкий злам феодальних суспільних відносин і розвиток капіталістичних відносин. При цьому слід мати на увазі, що темпи розвитку капіталізму були досить значними у порівнянні з попереднім періодом вітчизняної історії. Але водночас вони були дуже повільними у порівнянні з країнами Західної Європи та США. *Причиною уповільнення темпів економічного розвитку були суттєві феодальні пережитки, які зберігалися після падіння кріпацтва.* Тому, не зупинившись докладно на цих пережитках і не розкривши на конкретних фактах їх негативний вплив, дуже важко сподіватися на те, що учні зрозуміють з належною глибиною відповідний період історії України.

Другою важливою обставиною визначеного періоду вітчизняної історії було те, що кріпацтво в різних частинах України було знищене різними шляхами. Так, в західній частині України, яка тоді входила до складу Австро-Угорської імперії, кріпацтво пало в ході революції 1848 р. В російській же частині України це відбулося внаслідок реформи. Тому під час вивчення

відповідного матеріалу вважаємо за необхідне звертати якомога пильнішу увагу на ці обставини, маючи на увазі, що саме вони і обумовлювали особливості історичного розвитку зазначених регіонів України.

Аналіз чинної програми з історії України переконливо доводить, що передбачений нею навчальний матеріал дозволяє реалізовувати всі необхідні умови економічної освіти дев'ятикласників.

Так, починаючи урок, присвячений скасування кріпацтва в Наддніпрянській Україні, застосовуємо доволі значне за обсягом пізнавальне завдання. До того ж воно має вигляд порівняльної статистичної таблиці.

Губернії	Кількість землі у селян		
	До реформи 1861 р.	Після реформи 1861 р.	+ %
<i>Правобережна Україна</i>			
1. Київська губернія	1078292	1426756	+33,06
2. Волинська губернія	1205785	1639000	+35,9
3. Подільська губернія	839612	1206495	+43,7
<i>Лівобережна Україна</i>			
1. Полтавська губернія	806094	505113	-37,4
2. Харківська губернія	638936	417813	-28,3
3. Чернігівська губернія	934898	747079	-21,9
<i>Степова Україна</i>			
1. Катеринославська губернія	533452	334614	-37,3
2. Таврійська губернія	108086	65157	-23,1
3. Херсонська губернія	522608	431105	-13,8

1. Які висновки можна зробити на підставі наведених у таблиці даних?

Досвід використання цього завдання свідчить, що перше враження, яке воно справляє на школярів, можна описати як ситуацію розгубленості. Цьому сприяє велика кількість

семизначних цифр. Після деякої паузи учні роблять спробу проаналізувати наведені дані. Але їх відповіді зводяться лише до переказу змісту таблиці за колонками та рядками. Школярі говорять, що в деяких районах України, а саме на Правобережжі, землю селянам додали, а в інших — значну частку земель відібрали. Аналізуючи таблицю далі, дев'ятикласники вказували, що, наприклад, у Київській губернії землі у селян до реформи було стільки-то (називають цифру), а після реформи стало стільки (знову називають цифру). Кількість землі у селян після реформи в цій губернії збільшилася на стільки-то відсотків (називають цифру). І так по кожній з позицій зазначеної таблиці. Навряд чи можна такі відповіді охарактеризувати як справжній аналіз наведених статистичних даних. І це не дивно. Адже добре відомо, що пізнавальна діяльність розвивається від чуттєвого сприйняття навколишнього світу на першому етапі до абстрактного мислення на другому. Інколи кажуть, що спочатку перед людиною, в тому числі й перед учнем, виникає картина величезної кількості найрізноманітніших зв'язків, де ніщо не залишається непорушним та незмінним. Учень бачить спочатку лише загальну картину того чи іншого історичного явища, де окремі дрібниці до певної міри відсуваються на задній план. Найбільша увага при цьому звертається на рух взагалі, ніж на те, що рухається. При цьому учні неспроможні встановлювати причини зазначених змін. Для того, щоб пізнати дрібниці, школярі мають вирвати їх із загальної картини і, так би мовити, «ізолювати» від інших. Лише таким чином можна пізнати кожну дрібничку за її властивостями. На наступному етапі пізнавальної діяльності школярі змушені будуть зводити ці дрібнички до купи. Це знову приведе до реконструкції цілісного явища, але вже в інших зв'язках. І хоча цілісне сприйняття історичної події дуже важливе, але на перших порах воно носить надзвичайно формальний характер.

Після того, як вчитель вислухає декілька спроб школярів самостійно проаналізувати запропоновану статистичну таблицю, він має звернутися до учнів із такими запитаннями:

— Чому за часів феодалізму основним засобом виробництва була земля?

— Хто був власником землі згідно законів Російської імперії до скасування кріпацтва?

— Чому під час скасування кріпацтва саме земля становила найбільшу цінність як для селян, так і для поміщиків?

На цьому етапі уроку використання наведених статистичних даних (завдання 1) має на меті не стільки формування у школярів умінь користуватися тим чи іншим статистичним методом з метою вилучення необхідної інформації, скільки створення так званої «яскравої плями». Саме такий методичний прийом дозволяє повернути увагу школярів до аграрного питання, яке стало стрижнем всього економічного розвитку України не тільки другої половини XIX ст., а й набагато пізніших часів.

Під час співбесіди за щойно наведеними запитаннями дев'ятикласники вказують, що за законами Російської імперії власниками землі могли бути тільки дворяни. У феодальні часи панувало сільськогосподарське виробництво. Земля становила для нього найголовнішу умову. Саме тому вона і була особливою цінністю як для поміщиків, так і для селян. Суть аграрного питання полягає в тому, на чю користь буде розподілена земля — на користь селян чи на користь поміщиків. Якщо аграрне питання буде розв'язане на користь поміщиків, то майбутньому суспільству будуть притаманні залишки найрізноманітніших феодальних суспільних відносин. Якщо це питання буде розв'язане на користь селян, тоді розвиток суспільства піде зовсім іншим шляхом — шляхом швидкого прогресу і цивілізації. Скасування кріпацтва у Наддніпрянській Україні проводилося шляхом реформи, яку здійснювали поміщики. Саме вони зробили усе можливе, щоб якомога більше забезпечити власні інтереси, часто зовсім не турбуючись про інтереси селян. Але вчитель має зазначити, що під час реформи не все було так просто. Учні пропонуються для вирішення такі завдання.

2. Під час підготовки реформи 1861 р. серед поміщиків існували дві точки зору на звільнення селян. Частина їх пропонувала звільнити селян зовсім без орної землі, лише з присадибною ділянкою. Інші ж були за те, щоб дати селянам таку частку землі, з якої не можна було б прохарчуватися, але можна було б сплачувати державні податки. *Чим пояснити наявність цих двох точок зору серед поміщиків щодо звільнення селян? Яку спільну мету вони мали на увазі? Якими могли б бути наслідки, якби здійснилася та чи інша з них?*

3. В період підготовки реформи 1861 р. переважна більшість поміщиків висловлювалася за звільнення селян зовсім без орної землі. Але царський уряд змушений був все-

такі землю селянам дати. Чим пояснити такі дії уряду? Чи означає це, що царський уряд врахував інтереси селянства і виступив кінець-кінцем проти поміщиків?

4. Напередодні падіння кріпацтва велика кількість поміщиків Правобережної України бажала звільнити селян зовсім без орної землі. Але царський уряд не тільки не пішов на це, а й збільшив селянські наділи. Чому поміщики Правобережної України бажали звільнити селян без землі? Чому царський уряд в даному випадку неначе захищав інтереси селян?

5. У 1858 — на початку 1860 рр. поміщики Київської, Волинської і Подільської губерній здійснювали масове переселення селян на нові місця проживання, зменшуючи при цьому їх земельні ділянки. До того ж селян наділяли землею, гіршою за якістю, ніж та, якою вони користувалися до переселення. Чим пояснити такі дії поміщиків? Чи були вони закономірними? Якими могли бути наслідки таких дій?

Розв'язуючи завдання 2, дев'ятикласники вказували, що земля становила в ті часи основний засіб виробництва, і поміщики, і селяни були зацікавлені в тому, щоб отримати якомога більше землі в результаті реформи. Оскільки ж реформу, спрямовану на ліквідацію кріпацтва, здійснювали поміщики, то вони і прагнули до того, щоб зберегти за собою якомога більше орної землі. Саме цим і пояснюються перераховані точки зору стосовно розв'язання аграрного питання.

Тоді вчитель звертається до учнів з такими словами: «*Стосовно тих поміщиків, які пропонували звільнити селян зовсім без орної землі, здається, все зрозуміло. А як же бути з тими поміщиками, які пропонували все-таки дати землю селянам? Невже вони були такі свідомі, що прониклися селянськими турботами і врахували інтереси селянства?*»

Таке запитання ставить учнів в ситуацію пізнавального ускладнення. З одного боку, їм було зрозуміло, що поміщик, який згідно закону був власником цієї землі, прагнув до того, щоб зберегти за собою якомога більше землі. З іншого боку, частина поміщиків неначе поступалася своїми інтересами на користь селянства. Вислухавши декілька учнівських відповідей, вчитель привертає увагу учнів до розмірів тієї земельної ділянки, яку передбачалося передати селянам. В умові пізнавальної задачі сказано, що частина поміщиків була згодна виділити селянам таку частку землі, з якої неможливо було прохарчуватися, але

можна було б сплачувати державні податки. При цьому особливий наголос робиться на тому, що і після скасування кріпацтва державні податки доведеться сплачувати саме селянам. Розв'язуючи завдання, учні вказують також, що якби поміщики зовсім позбавили селян орної землі, в державі відбулося б величезне повстання селян. І сама б держава не змогла існувати, бо відбувся б повний крах державного бюджету. Тому поміщики і пропонували наділити селян землею і перекласти весь податковий тягар на селян.

Вчитель ще раз загострює пізнавальну ситуацію. Він наголошує на тому, що, заплативши податки з отриманої частки землі, селяни залишалися б зовсім без засобів існування і загинули б від голоду. Щоб цього не сталося, селяни змушені будуть десь шукати додаткову землю. Де саме? Трішки поміркуювавши, учні говорять, що додаткову землю селяни могли б орендувати у поміщиків. Таким чином, поміщики забезпечували себе як додатковими доходами, так і робочими руками.

Після розв'язання всіх запропонованих завдань можливе введення в розповідь вчителя таких історичних понять, як «*відрізки*», «*випукні платежі*» та «*тимчасово зобов'язані селяни*». Досвід свідчить, що в разі саме такого підходу засвоєння цих понять не буде носити формального характеру. У свідомості учнів вони будуть підкріплені відповідними історичними фактами. З метою розкриття механізму впливу феодальних пережитків на подальший економічний розвиток можна запропонувати школярам наступні пізнавальні завдання.

6. В одному з поміщицьких маєтків Київської губернії середні врожаї зернових у 60-х рр. XIX ст. становили на землях, які оброблялися капіталістичним методом, тобто, шляхом використання вільнонайманої робочої сили: жита — 90 пудів з десятини, пшениці — 60, ячменю — 74. На землях, які оброблялися методом відробітків, врожаї відповідно становили — 58, 20 та 60 пудів з десятини. Чим пояснити такі коливання урожайності зернових в одному і тому ж маєтку?

7. Через декілька років після падіння кріпацтва купці та багаті селяни почали скуповувати селянські відрізки, навіть тоді, коли вони були дуже поганої якості. Важливою обставиною при цьому було те, що в них відчували гостру потребу селяни, оскільки такі землі лежали на шляхах до водопою, пасовиськ чи дальної оранки. Витрати на купів-

Розв'язуючи наступні завдання, школярі вказували, як і раніше, на те, що поміщики бажали звільнити селян зовсім без землі, бо остання становила дуже велику цінність. Уряд був би і радий задовольнити прагнення поміщиків, але не міг цього зробити. *По-перше*, не буде кому сплачувати податки державі, а *по-друге*, уряд бажав уникнути селянського повстання. Саме тому селян звільнили з мінімальною кількістю земель.

Вчитель звертає увагу школярів на те, що на Правобережній Україні не тільки не було селянських відрізків, а й земельна норма селян була значно збільшена. Тут вчитель пропонує учням знов повернутися до статистичної таблиці, яка міститься у завданні 1. Учні вказують, що у Київській губернії селянські землі були збільшені на 33,06%, у Волинській — 35,9%, а на Поділлі — навіть на 43,7%. Для того, щоб пояснити таку закономірність, вчитель пропонує учням звернутися до історичної мапи. Школярі вказують, що чим далі на Захід, тим ближче до корінних польських земель, тим більшу частку орної землі отримали селяни. Таке становище могло привести до того, що селяни могли стати повністю економічно незалежними від поміщиків. Останні ж залишалися зовсім без робочої сили. Вони не могли застосовувати систему відробітків.

Невже уряд Російської імперії в даному разі захищав інтереси українського селянства?

Дев'ятикласники вкотре вже опиняються у ситуації пізнавального протиріччя. Вихід з нього знов-таки пропонує вчитель, звертаючись до класу із таким запитанням: «*Якої національності переважно були поміщики на Правобережній Україні?*» Дев'ятикласники пригадують, що поміщиками там були переважно поляки. Тут вчитель говорить про польське повстання 1863 р. і повідомляє, що саме після цього повстання селянам, переважно українцям, були повернуті не тільки відрізки, а й значно зменшені викупні платежі. Викуп був зменшений майже на 20%.

Знов звучить запитання вчителя: «*Чому ж уряд Російської імперії пішов на такі поступки українським селянам?*» Учні відповідають, що в даному разі уряд налаштовував українських селян проти землевласників-поляків за допомогою саме таких дій і тим самим вирішував не тільки і навіть не стільки економічні питання, скільки питання *політичні*. Саме таким чином російський уряд зміцнював свою владу і діяв за допомогою правила «розділяй та володарюй».

(Далі буде).

«ІСТОРІЯ В ШКОЛІ»

Щомісячний науково-методичний журнал для вчителів

- Корисна методична інформація
- Представлені різні точки зору на проблеми історії
- Широкий часовий діапазон: від минулого до сучасного

Індекс видання 74654.

